

Luuk Tinbergen

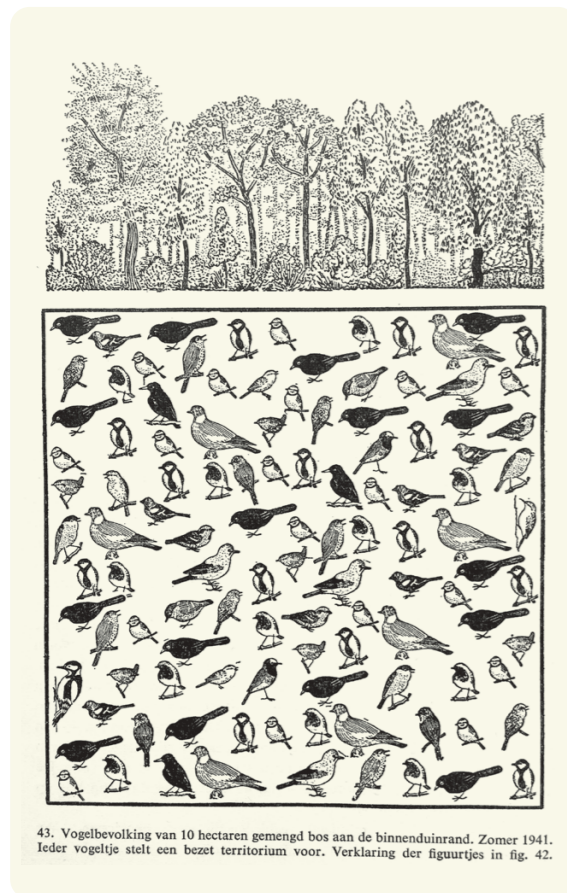
Inleiding

De beschrijving van de Nederlandse vogelwereld in dit boek is geïnspireerd op het boek *Vogels in hun domein* (1941) van de vermaarde hoogleraar dierkunde Luuk Tinbergen (1915-1955). In dat boekwerk presenteert Tinbergen zijn grensverleggende onderzoek naar de biotoopkeuze van Nederlandse broedvogels. Daartoe inventariseerde hij de broedvogels in bospercelen van steeds 10 ha op de Veluwe en in de binnenduinrand. Hij karakteriseerde deze bossen naar de variatie in boomsoorten, de ouderdom van de bomen, de mate van ondergroei en de bodemsoort. Al die factoren bepalen, in onderlinge wisselwerking, in hoeverre de diverse vogelsoorten er voedsel en een nestplaats kunnen vinden. Tinbergen maakte zo de relatie inzichtelijk tussen de eigenschappen van de diverse bostypen en het voorkomen van vogelsoorten en hun aantallen. Met eenvoudige, maar o zo rake tekeningen illustreerde hij de verschillende bostypen en hun vogelgemeenschappen.

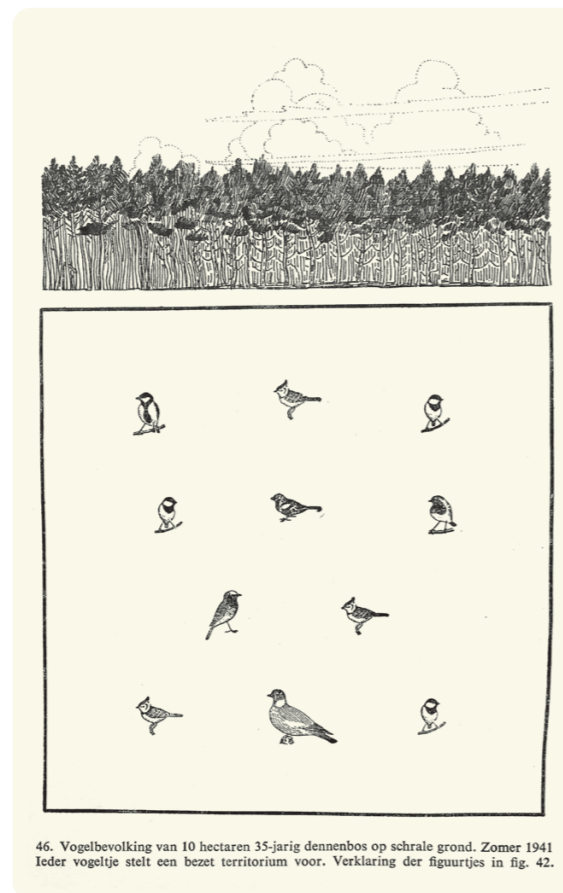
Onafhankelijk van elkaar raakten wij, de auteurs, geïnspireerd door dit werk van Tinbergen. Zou het mogelijk zijn om op vergelijkbare wijze de hedendaagse vogelgemeenschappen van alle Nederlandse landschappen te beschrijven? Niet alleen van de bossen en de natuurgebieden, maar ook van de door mensenhanden gemaakte landschappen, zoals landbouwgebieden en steden? In ons gemeenschappelijke werk bij Vogelbescherming Nederland werkten wij dit idee in de loop der jaren verder uit. Het veldwerk dat vele vrijwilligers en professionals verrichtten voor de Atlas van de Nederlandse Vogels van SOVON Vogelonderzoek Nederland legde de basis om onze wens te vervullen. Het werk bestreek niet alleen de broedtijd, maar ook nog eens de wintermaanden!

De link tussen het werk van Luuk Tinbergen en dat van Vogelbescherming is niet nieuw. Zijn proefschrift *De Sperwer als Roofvijand van Zangvogels* startte met een onderzoek in opdracht van Vogelbescherming naar het verband tussen roofvogels en de populatieomvang van enkele zangvogelsoorten. De kennis van vogels en het inzicht in hun relatie met de omgeving zijn een hoeksteen van de onderbouwing van de bescherming van vogels en hun leefgebied.

Robert Kwak & Jip Louwe Kooijmans
Zeist, 2020

43. Vogelbevolking van 10 hectaren gemengd bos aan de binnenduinrand. Zomer 1941. Ieder vogeltje stelt een bezet territorium voor. Verklaring der figuurtjes in fig. 42.

46. Vogelbevolking van 10 hectaren 35-jarig dennenbos op schrale grond. Zomer 1941. Ieder vogeltje stelt een bezet territorium voor. Verklaring der figuurtjes in fig. 42.

Twee van de beroemde illustraties uit Luuk Tinbergens *Vogels in hun domein*. Het gemengde bos in de binnenduinrand herbergt een rijke vogelbevolking, zowel in variatie als in aantallen. Het 35 jaar oude dennenbos is daarentegen relatief arm aan vogels. Toch zijn kuifmees en zwarte mees er de meest algemene soorten, terwijl deze ontbreken in het gemengde bos in de binnenduinrand. Kortom, elke landschap kent zijn eigen vogelgemeenschap.

Basiskwaliteit

Toekomstperspectief voor de Nederlandse vogels

Aandacht voor vogels

Dameshoed met dwergstern

De biodiversiteit – de verscheidenheid aan planten, dieren en samenlevingsvormen – in de wereld staat onder druk. Zo ook in Nederland. De vogels zijn de exponent van deze biodiversiteit waar Vogelbescherming Nederland zich al ruim 120 jaar voor inzet. De eerste aanzet gaven deftige dames die zich keerden tegen het gebruik van vogelveren op hoedjes aan de eind van de 19^e eeuw. In de loop der jaren is het beschermen van vogels, zoals Vogelbescherming dat vormgeeft, zich meer en meer gaan richten op het beschermen van de leefgebieden van vogels. De toestand van leefgebieden is immers cruciaal voor het voortbestaan van de vogelwereld. Het behoud en de versterking van de belangrijke leefgebieden zijn het belangrijkste issue. De achteruitgang van veel boerenlandvogels in ons land, met name de weidevogels, heeft ook de aandacht gevestigd op het leefgebied van vogels buiten de natuurgebieden. Toen in 2004 de huismus, ooit de talrijkste broedvogel van Nederland, op de Rode Lijst verscheen, gingen de alarmbellen af. Een ontzuisterende analyse van de aantalsveranderingen van broedvogels in Europa uit 2015 bracht aan het licht dat de vogelstand in de afgelopen 30 jaar met naar schatting maar liefst 421 miljoen vogels is afgenomen. Opvallend is daarbij dat juist ook veel gewone, talrijke soorten in aantal zijn afgenomen.

Kortom, naast zeldzame en schaarse vogels staan ook veel algemene soorten onder druk. Het is hoog tijd voor een beschermingsaanpak die niet alleen natuurgebieden op orde houdt, maar juist het totale leefgebied voor vogels en natuur verbetert – dus ook het agrarisch en het stedelijk gebied. Met een aanpak die een Basiskwaliteit van het leefgebied voor planten en dieren weet te behouden, is het mogelijk algemene soorten algemeen te houden. Deze Basiskwaliteit staat voor de noodzakelijke kwaliteit van het leefgebied. Is aan deze omstandigheden voldaan, dan vinden de algemene soorten er geschikt leefgebied, zo niet dan zullen ze verdwijnen.

Vogelbescherming roept op tot een integrale aanpak van bescherming. Vogels zijn daarvoor een tot de verbeelding sprekende en opvallende ambassadeur. Iedereen ziet vogels en geniet ervan. Het succes van het webcamproject van Vogelbescherming, bekend onder de naam Beleef de Lente, getuigt daarvan. De site heeft jaarlijks meer dan een miljoen unieke bezoekers.

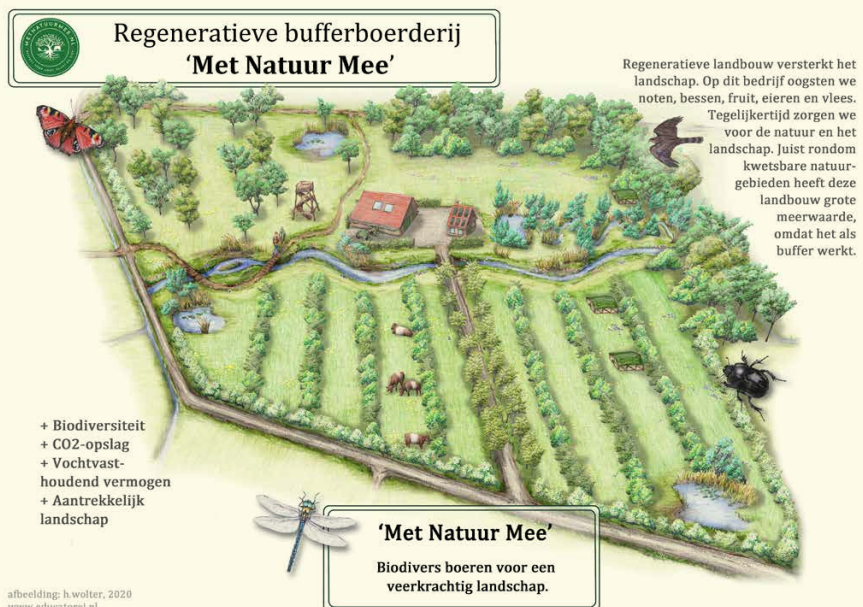
Maar zelfs binnen natuurgebieden lukt het meestal niet goed de biodiversiteit in stand te houden. Dat is het gevolg van negatieve invloeden vanuit de omgeving. Factoren als verdroging, vermessing, stikstofdepositie en inwaai of toestroom van gifstoffen bedreigen de kwaliteit binnen de natuurgebieden. Zo bleek de insectenstand met minstens 50% te zijn afgenomen in natuurgebieden in Drenthe, Noord-Brabant en het aangrenzende Nordrhein-Westfalen.

Uit het boerenland verdwijnen grutto's, Kieviten en leeuweriken, zelfs spreeuwen nemen in aantal af. Hiernaast zijn er ook ontwikkelingen die hoopvol stemmen. Verbetering van waterkwaliteit en actieve soortbescherming hebben water- en moerasvogels en roofvogels geholpen. Tegelijkertijd is de huidige kwaliteit van veel landschappen onder de maat. Vogelbescherming roept op tot ecologisch duurzame vormen van gebruik van ons land met als ondergrens ten minste Basiskwaliteit.

Inspirerende voorbeelden: Basiskwaliteit op landschapschaal.

Deze 'praatplaat' verbeeldt de verschillende aspecten van een duurzame waterdoelstelling, de landschappelijke inrichting en het ruimtegebruik, en kan daarmee de discussie over een klimaatbestendig beekdallandschap verrijken. Bron: STOWA.

De organisatie 'Met natuur mee' laat zien hoe natuur en landbouw elkaar kunnen versterken. De missie is het praktiseren en promoten van een natuur-, dier- en mensvriendelijke landbouw die de veerkracht in de bodem terugbrengt. Deze afbeelding van een 'regeneratieve bufferboerderij' laat zien hoe dit eruit kan zien. Bron: Sanne Beld - Met natuur mee.

24 Bos in de IJsselmeerpolders

Bosgebieden en parken in Flevoland en de Noordoostpolder

De bossen van de IJsselmeerpolders liggen vooral aan de randen van deze droogmakerijen. Naarmate de polders jonger zijn, is het bosoppervlak groter. Kennelijk zijn de opvattingen over landinrichting in de loop der tijd veranderd. Het areaal aan bos is het laagst in de Noordoostpolder. Hier is het grootste aaneengesloten bos, met 1.100 ha, het Kuinderbos in het noordoosten van de polder. Iets minder groot is het Voorsterbos in het zuidoosten. De bossen werden eind jaren 1940 aangeplant als gemengd productiebos op gronden die voor de landbouw minder geschikt waren, zoals de zandgrond van het Kuinderbos en de keileem van het Voorsterbos. Ondanks dat deze bossen nu zo'n 70 jaar oud zijn, komen hier nog geen oudbosplanten voor. Wel groeien er veel soorten varens en orchideeën, planten die zich gemakkelijker over grote afstand verspreiden. De bossen ontwikkelen zich steeds meer tot natuurlijke bossen met een rijkere structuur.

In het oosten van Noord-Flevoland, langs de Randmeren, ligt het bosgebied Roggebotzand. Dit is inmiddels zo'n 50 jaar oud. Op de zandbodem zijn dennen en sparren aangeplant, maar er groeien ook tal van struiken en loofbomen, waaronder populieren. Zij bepalen het silhouet van dit bos en bieden een milieu voor de vestiging van andere loofhoutsoorten. Langs de randen zijn vaak ook brede, gemengde loofhoutstroken aangelegd. Daarin groeit onder meer zoete kers, waarvan de vruchten in de nazomer een belangrijke voedselbron vormen voor appelvinken. Door de vruchtbare bodem is het bos hoog opgegroeid. Het beheer is ook hier gericht op structuurverrijking. Verder vinden we veel aangeplant loofbos als uitloopgebied bij de grotere plaatsen als Lelystad en Dronten. In het zuiden van de polder liggen de loofbosgebieden Spijk-Bremerberg met plaatselijk kwelwater en het gevarieerde vogelrijke Harderbos.

Het grootste bosgebied van zuidelijk Flevoland is het Horsterwold, een van de grootste aaneengesloten loofbossen van Nederland. De eerste generatie aangeplante populieren is grotendeels vervangen door een nieuwe, gevarieerde aanplant van diverse inheemse boomsoorten. Ook bij Almere is veel loofbos aangeplant. Tussen Almere en de Oostvaardersplassen ligt het Kottersbos. Verder zijn langs de Oostvaardersplassen veel wilgenbossen spontaan opgeslagen. Langs de Knardijk resteert nog een oorspronkelijk stuk bos, dat de toepasselijke naam Wilgenreservaat draagt.

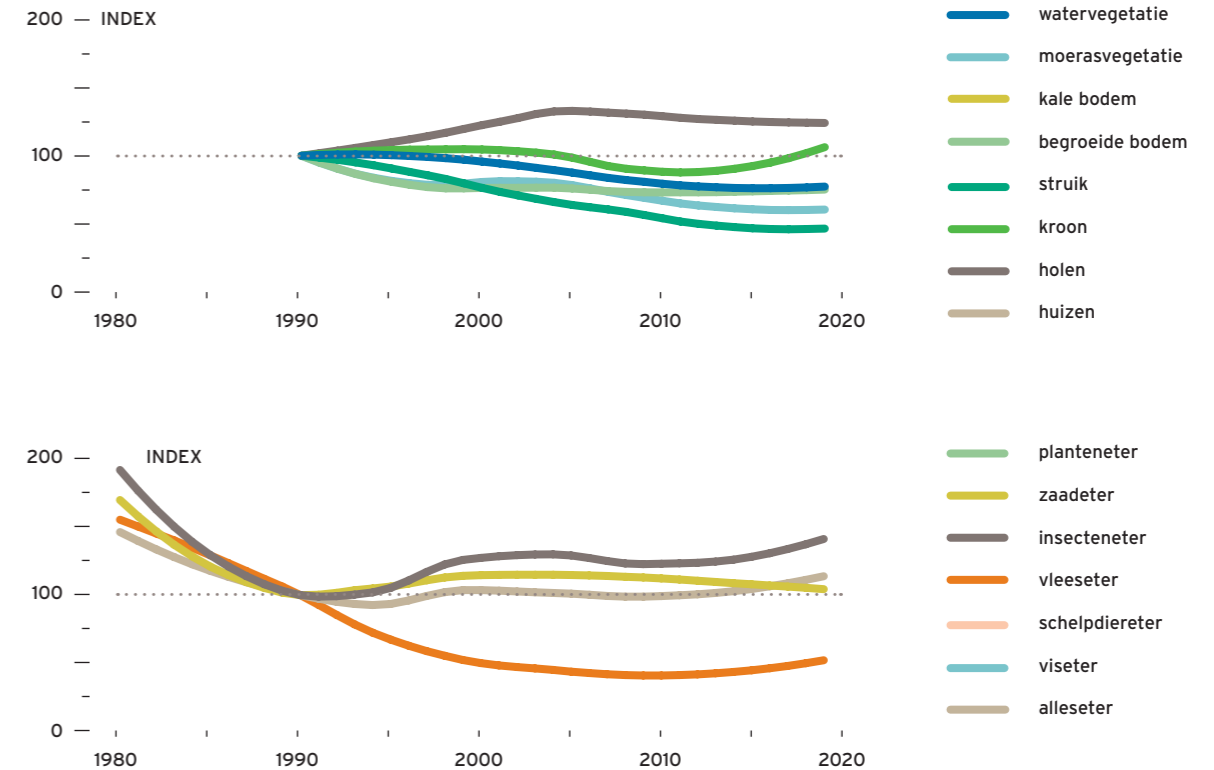
Meer holenbroeders in ouder bos

De vogelbevolking heeft logischerwijs een flinke ontwikkeling doorgemaakt. Tijdens het droogvallen van de IJsselmeerpolders werd rietzaad uitgezaaid. Zo ontstonden uitgestrekte rietvelden. Voor de aanplant van de bossen werden deze rietvelden eerst geploegd, waarna veelal populieren werden geplant. De eerste vogelbevolking bestond uit vogels van rietruigten, zoals rietzanger en bosrietzanger, en struikbroeders zoals fitis. Pas na een tiental jaren verschenen de eerste bosvogels, zoals mezen en tijtjaf. Spechten en roofvogels kwamen veelal pas na 20 jaar. In spontaan opgeslagen wilgenbossen trad dezelfde ontwikkeling op als in de aangeplante populierenbossen.

Tegenwoordig hebben deze jonge bossen naar verhouding een grote rijkdom aan broedvogels. Maar liefst twee derde daarvan behoort tot het gilde van de struikbroeders en de dichtheid van dit gilde is in dit domein het hoogste van alle domeinen. De dichtheid aan holenbroeders behoort daarentegen tot de laagste. Het verder verouderen van de bossen laat zich aflezen uit een lichte toename van de holenbroeders en de kroonbroeders zoals kleine bonte specht, gekraagde roodstaart, boomklever en boomkruiper, en een duidelijke afname van de struikbroeders, waaronder bosrietzanger, spotvogel, grasmus, tuinfluiter en fitis.

sperwer, havik

Opvallend is de verhoudingsgewijs lage dichtheid aan zaadetende wintervogels. Merels (alleseter) en winterkoning (insecteneter) domineren het beeld. Ook de winteraantallen van vogels van het oudere bos nemen duidelijk toe, aangezien het standvogels zijn, zoals grote bonte specht, appelvink, boomklever en boomkruiper. Hoewel nog steeds sprake is van een hoge dichtheid aan roofvogels, is de stand op een duidelijk lager niveau dan enige decennia geleden. Vooral torenvalk en ook havik en sperwer worden tegenwoordig minder gezien, mogelijk door een afname van het voedselaanbod in de meer gesloten bossen.

BOS

boommarter, gewone pad, landkaartje

Broedvogels

Vogelbevolking van 10 hectare bossen en parken in Flevoland en de Noord-oostpolder, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor één broedpaar. Merel, zwartkop, winterkoning, tjiftjaf, zanglijster, koolmees, vink, pimpelmees, roodborst, fitis, tuinfluiter, houtduif, kleine karekiet, boomkruiper, grote bonte specht, spreeuw, huismus, bosrietzanger, heggenmus, gaai. Op de foto: Waterloopbos.

De algemene broedvogels van de IJsselmeerpolders zijn hoofdzakelijk struikbroeders. De vijf talrijkste soorten behoren alle tot dat gilde en bereiken hier hun hoogste dichtheden in Nederland. Van de zanglijster is de dichtheid het meest opvallend.

Deze bossen zijn rijk aan waterpartijen, vaarten en natte open plekken. Dit verklaart de aanwezigheid van vogelsoorten die eigenlijk niet in bossen thuishoren, waaronder dodaars, ganzen, eenden, rallen en rietzangvogels. De vroegste broedvogelbevolking bestond juist uit broedvogels van moerasvegetatie, zoals rietzanger en bosrietzanger, en struikbroeders zoals fitis. Naarmate de bossen ouder werden, namen de pioniers van het eerste uur sterk af. De recente omvorming van de bossen naar een natuurlijker boombestand met open plekken zorgt voor meer variatie en geeft ook deze pioniers weer kansen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de bosrietzanger hier veel voorkomt.

De huidige vogelbevolking heeft alles weg van een normale bosvogelbevolking. Veel soorten van oudere bossen, zoals buizerd, grote bonte specht, spreeuw, appelvink, boomklever, boomkruiper en matkop, zijn tegenwoordig overal te vinden. Soorten van oud bos nemen vaak nog toe zoals boomklever en boomkruiper, kleine bonte specht en spreeuw. Veel soorten zitten echter in de min, met name houtduif, spotvogel, fitis, grasmus, tuinfluiter, staartmees, roodborst en zanglijster. Van de schaarse soorten zijn zomertortel, wielewaal en appelvink hier opvallend talrijk, al nemen de eerste twee sterk en de laatste licht af. Opmerkelijk is het geringe voorkomen van elders vaak gewone bosvogels als glanskop en gekraagde roodstaart, al neemt deze laatste wel sterk toe. De houtsnip was tot voor kort een gewone broedvogel, maar is de laatste jaren sterk afgenomen. Een interessante broedvogel van open populierenbossen met weinig ondergroei is de boompieper. Dat is een soort die meer thuis is op de heide. De aantallen zijn recent wel duidelijk afgenomen.

schaarse broedvogels

Schaarse broedvogels van de bossen en parken in Flevoland en de Noord-oostpolder, 2013-2015. Appelvink, grasmus, meerkoet, putter, staartmees, groenling, boomklever, matkop, goudhaan, gierzwaluw, koekoek, spotvogel, grote lijster, wielewaal, nachtegaal, glanskop, wilde eend, boompieper, grauwe gans, krakeend, kuifeend, zwarte kraai, aalscholver, dodaars, waterral, grauwe vliegenvanger, waterhoen, buizerd, snor, boerenzwaluw, braamsluiper, kauw, zomertortel.

24 Bos in de IJsselmeerpolders

algemene broedvogels

Wintervogels

Vogelbevolking van 10 hectare bossen en parken in Flevoland en de Noord-oostpolder in de winter, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor twee individuen. Merel, winterkoning, koolmees, roodborst, vink, pimpelmees, goudhaan, sijs, boomkruiper, grote bonte specht, matkop, huismus, gaai, heggenmus, houtduif, staartmees. Op de foto: populierenaanplant bij Almere.

De wintervogelbevolking is vrijwel een kopie van die van de zomer, minus de vogelsoorten die de winter ten zuiden van ons land doorbrengen. De talrijkste standvogels, zoals merel, winterkoning, koolmees, pimpelmees, roodborst en vink, kleuren ook het winterbos. Alleseters, insectenetters en zaadeters zijn in gelijke aantallen vertegenwoordigd.

Als wintergasten vallen vooral sijs en goudhaan op, terwijl ook kramsvogel, koperwiek en keep geregelde gasten zijn.

De kwel vanuit de bossen achter de dijken van de randmeren zorgt ook in strengere winters nog voor ijsvrije slootjes. Overwinterende insectenetende zangvogels als winterkoning hebben hier baat bij, evenals de houtsnip. Opvallend schaars in deze bossen zijn in de wintermaanden zwarte kraai, ekster en kauw. De gaai is daarentegen opvallend talrijk. Wellicht komt dat door gebrek aan concurrentie.

schaarse wintervogels

Schaarse wintervogels van de bossen en parken in Flevoland en de Noord-oostpolder, 2013-2015. Boomklever, putter, keep, kneu, koperwiek, glanskop, appelvink, ekster, groenling, kleine bonte specht, kleine barsijs, goudvink, kauw, ransuil, buizerd, fuut, zanglijster, kramsvogel, zwarte mees, knobbelzwaan, sperwer, spreeuw, dodaars, houtsnip, zwarte kraai, blauwe reiger.

24 Bos in de IJsselmeerpolders

algemene wintervogels

In de omvang ligt de kracht

De bossen in dit domein hebben vaak een voor Nederlandse begrippen aanzienlijke omvang. Vooral het Horsterwold in Zuid-Flevoland is met zijn 4.500 ha van een flinke omvang. In dergelijke grootschalige boscosecosystemen kunnen veel vogels in rust gedijen. De bossen die tegen Almere en Lelystad aan liggen, zijn weliswaar omvangrijk maar hebben toch meer het karakter van stadsparken. Ook zijn ze meer versnipperd door bebouwing en infrastructuur.

Kansen voor vernatting

Juist door de grote omvang van de bosgebieden is de beïnvloeding vanuit landbouw en verkeer beperkt en de kleiige bodem is niet gevoelig voor verzuring. Deze boscosecosystemen hebben baat bij vernatting. Vooral op locaties waar veel grondwater uittreedt (kwel), zoals onderaan de dijken, kan vernatting bijdragen aan de natuurlijke bosontwikkeling.

Structuurverbetering is de sleutel

De eenvormigheid van veel van de bossen is deels het gevolg van hun betrekkelijk geringe ouderdom. Opheffen van die eenvormigheid is de sleutel tot een divers boscosestroom. Het begint met het streven naar natuurlijker bos met inheemse boomsoorten, als basis voor een gezonde strooisellaag en bodem en een diverse insectenwereld. Daarvoor dient de aanplant van uitheemse soorten te worden vermeden en bestaande aanplant te worden omgevormd. Vervolgens kunnen kleinschalige kap en natuurlijke verjonging de variatie in leeftijden vergroten. Ook bosranden en randen langs wegen en paden kunnen een bijdrage leveren aan de diversiteit, als ze structureel zijn ingericht met inheemse bomen en struiken. De zoete kers kan daarbij een grote rol spelen.

Het steeds ouder worden van de bossen heeft veel positieve effecten door het aanbod van dikke stammen, dood hout, holen en forse boomkronen. Maar de voortschrijdende leeftijd leidt soms ook tot een steeds geslotener bostype. In de veelal uit één boomsoort bestaande aanplanten ontstaan kale stakenbossen die maar weinig vogels kunnen bekoren.

De aangeplante populieren en soms ook naaldbomen zijn als uitheemse soorten niet gunstig voor de ontwikkeling van het boscosestroom. Zowel de structuur van de bossen als de planten- en dierenwereld die zich erin ontwikkelt, is beperkt.

Bos verdwijnt bij overbegrazing

In veel van de bossen bij de grotere moerasgebieden vindt begrazing plaats. De graasdruk is vaak zo hoog dat hele bosgebieden verloren gaan. Aanvankelijk ontstaat nog een interessant savanne-achtig terrein met veel struiken, maar na verloop van tijd moeten ook die het veld ruimen. Beheerders zouden daarom terughoudend moeten zijn met de inzet van begrazing. Hoewel grote grazers wel degelijk een structuurverrijkende invloed op bossen kunnen hebben, treedt al snel overbegrazing op. Dat gaat ten koste van de struik- en kruidlaag en is daarmee ongunstig voor de meeste broedvogelsoorten.

Daarnaast is recreatiezonering cruciaal. Schuwe broedvogels zoals roofvogels, waaronder de zeearend, hebben baat bij rustgebieden in de grootste boskernen. Het goed geleiden van stedelijke uitloop en het beperkt houden van de ontsluiting met doorgaande fietspaden helpen ook bij een goede zonering.

Grote samenhangende bosgebieden

Juist in dit domein bestaan er mogelijkheden om grote, aaneengesloten bosgebieden te ontwikkelen en te handhaven. Betere verbindingen tussen de bestaande deelgebieden kunnen daarbij helpen. Daarvoor liggen er vooral kansen langs de Knardijk en langs de stedelijke gebieden en de verkeersaders.

Stille kern

Midden in het Horsterwold ligt de Stille Kern, een 900 ha groot onbeheerd bosgebied met een grote waterplas. Dit is de stilste plek van het Horsterwold. Er is extensieve begrazing met konikpaarden en damherten. Bij de waterplas verblijft geregeld de zeearend. De bosvogelbevolking bestaat inmiddels uit veel soorten van ouder bos. Talrijke broedvogels zijn grote bonte specht, boomklever, matkop en appelvink; schaarse soorten zijn bijvoorbeeld kleine bonte specht en wiewaai.

Wilgenreservaat

Het Wilgenreservaat is een fraai voorbeeld van een wilgenbos dat spontaan is ontstaan na droogval van de zeebodem. Het ligt aan de rand van de Knar, een pleistocene zandrug die een ondiepte in de Zuiderzee vormde. Dat een bos geheel natuurlijk is, betekent niet altijd dat het veel afwisseling kent. Het aantal boomsoorten in het Wilgenreservaat is beperkt tot enkele wilgensoorten, waaronder schietwilg, amandelwilg en kraakwilg. Dat het bos toch gevarieerd lijkt, komt door de natuurlijke variatie in dichtheden en groeivormen die is ontstaan uit de spontane opslag. Open en gesloten, hoog en laag bos lopen voortdurend in elkaar over. Talrijke broedvogels zijn onder meer nachtegaal en wiewaai.

De jonge bossen in de Flevopolders hebben naar verhouding een grote rijkdom aan broedvogels. Veel soorten van oudere bossen, zoals deze appelvink, zijn tegenwoordig overal te zien, mede door de veelvuldige aanplant van zoete kers.